

Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης

"GUTENBERG 2000"

Γουτεμβέργιος και 'Αρμενόπουλος

Τό άθρησαύριστο χρονικό μιās έπετειακής συνάντησης

Τὸ ἔτος πὸν διανύουμε, αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἔτος ἑνὸς φοβερὰ μακροῦ αἰῶνα, ἀνάμεσα στὶς ἄλλες ἐπετειακὲς καὶ παραεπετειακὲς ἐκδηλώσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἔχει φορτισθῆ, ἀνακηρύχθηκε καὶ "ἔτος Ἰωάννου Γουτεμβέργιου" – "Gutenberg 2000", σὲ ἀνάμνηση τῶν ἑξακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ ἐφευρέτη τῆς τυπογραφικῆς τέχνης· κατάλληλη κατάληξη, ὄχι ἴσως χωρὶς κάποια πικρὴ ἱστορικὴ εἰρωνεία, γι' αὐτὸν τὸν αἰῶνα, πὸν εἶδε, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους, καί, ἐν τέλει, τὸ τέλος τὸ ἴδιο τῆς τέχνης τοῦ Γουτεμβέργιου, ὅπως τὴν γνώρισαν οἱ γενεές τῶν ἀνθρώπων μετὰ ἀπὸ αὐτόν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ἔτος 1400 δὲν εἶναι καθόλου ἀσφαλὲς ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Johannes Gensfleisch, πὸν θὰ γίνεῖ γνωστός ὡς Γουτεμβέργιος· εἶναι ὁμοῦς ὁ terminus ante quem τῆς γεννήσεώς του, καὶ μία ὠραία συμβατικὴ χρονολογία, στὸ τελευταῖο ἔτος τοῦ τελευταίου αἰῶνα τῶν Μέσων Χρόνων καὶ στὸ κατώφλι τοῦ πρώτου αἰῶνα τῆς Νεώτερης Ἐποχῆς. Ἡ χρονολογία τοῦ θανάτου του εἶναι ἀσφαλῆς: 1468. Ἡ πόλη τῆς Μαγεντίας (Mainz), ἡ πόλη ὅπου γεννήθηκε καὶ ὅπου πέθανε, καὶ πὸν ὑπῆρξε γιὰ τὸ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα (ἀπὸ τὸ 1448) τὸ κέντρο τῆς ἐπιχειρηματικῆς του δραστηριότητος (μαρτυρεῖται ἡ δράση του καὶ στὸ Στρασβοῦργο ἀπὸ τὸ 1439 ὡς τὸ 1444, καθὼς καὶ στὴ Βαμβέργη), εἶναι τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ "Gutenberg 2000", μὲ πολυάριθμες ἐκθέσεις καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις – ὁ κύριος κορμὸς τους, ἡ ἐκδήλωση "Gutenberg – Faszination", πὸν καλύπτεται ἀπὸ τέσσερα μαγεντιανὰ μουσεῖα, ἐγκαινιάσθηκε στὶς 14 Ἀπριλίου¹.

Ὡς περιθωριακὴ συμβολὴ σ' αὐτὴν τὴν συμβολικὴν ἐπέτειο παρουσιάζεται ἐδῶ μία ἄγνωστη καὶ ἀθησαύριστη, ὅσο γνωρίζω, "ἐπετειακὴ" ἀκριβῶς, συνάντηση τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου μὲ τὸν Γουτεμβέργιο. Ἄς ἀρχίσουμε ὁμοῦς ἀπὸ τὰ γνωστά, ἢ τὰ πασίγνωστα....

Εἶναι, πιστεύω, ἀρκετὰ γνωστὸ ὅτι μεταξὺ τῶν κειμένων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὑπάρχει ἓνα βιβλίον, στὸ ὁποῖο ἡ τέχνη τοῦ Γουτεμβέργιου στάθηκε, ὅσο σπάνια, γενναιόδωρη, ἴσως πιὸ γενναιόδωρη ἀπὸ ὅ,τι γιὰ ὁποιοδῆ-

1. Βλ., πρόχειρα, μία σύντομη περιγραφή τῶν ἐκδηλώσεων στὸ περιοδικὸ *Time* τῆς 3 Ἀπριλίου 2000, σελ. 4.

ποτε άλλο έργο τής βυζαντινής γραμματείας – εκτός μόνον από τὰ κείμενα πού περιλαμβάνονται στα λειτουργικά βιβλία τής 'Ανατολικής 'Εκκλησίας. Πρόκειται για τήν 'Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου, τὸ ιδιωτικό νομικὸ συμπληρωματικὸ έργο πού παρήχθη σ' αὐτὴν τὴν πόλη (ca. 1344/1345), καὶ πού, τελευταίον μείζον προϊόν τής βυζαντινής λόγιας κοσμικῆς νομικῆς γραμματείας, επέπρωτο νὰ ἔχει, καὶ γενικώτερα, μία ἐκπληκτικὴ τύχη – «habent sua fata libelli» – καὶ μία μοναδικὴ διάδοση (καὶ χρῆση), στὴν Δύση καὶ στὴν 'Ανατολή: καθὼς αὐτὸς ὁ αἰώνας πού κλείνει ἐφέτος εἰσερχόταν στὴν ἱστορία, εὗρισκε τὴν 'Εξάβιβλο ἐπίσημο ἀστικὸ κώδικα τριῶν τοῦλάχιστον κρατικῶν μορφωμάτων (τῆς Βεσσαραβίας, τῆς ἡγεμονίας τῆς Σάμου καί, βέβαια, τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου)· θὰ μείνει ἐν ἰσχύι στὴν 'Ελλάδα ὡς τὴν ἔναρξη ἐφαρμογῆς τοῦ 'Αστικοῦ Κώδικα τὸ 1946, ἐν μέσῳ 20ῶ αἰῶνι, ἑξακόσια χρόνια μετὰ τὴν σύνταξή της.

'Η 'Εξάβιβλος, εἶπαμε, βρῆκε τὴν τέχνη τοῦ Γουτεμβεργίου ἐξαιρετικὰ γενναιόδωρη ἀπέναντί της. 'Η πρώτη ἔντυπη ἐκδόσή της, στὸ Παρίσι, χρονολογεῖται τὸ 1540: ἑννέα μόλις χρόνια μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐκδόσεως τῆς ἰουστινιάνειας κωδικοποιήσεως ἀπὸ τὸν Haloander (1531). 'Η συμπόρευση τῆς ἐκδοτικῆς τύχης τοῦ ταπεινοῦ ιδιωτικοῦ ἐγχειριδίου τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν μεγαλοπρεπῆ ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακὴ, ἀκόμη καὶ ὡς σύμπτωση: τὸ 1583 ὁ Denys Godefroy δημοσιεύει τὴν κλασικὴ ἐκδόσή του τοῦ *Corpus Iuris Civilis*, στὴν ὁποία γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ χρῆση τοῦ γενικοῦ αὐτοῦ τίτλου· μετὰ τέσσερα χρόνια ὁ ἴδιος ἐπιμελεῖται τὴν δευτέρη ἐκδόση τῆς 'Εξάβιβλου (Γενεύη 1587). Οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ Godefroy θὰ μείνουν οἱ ἐν χρήσει ἐκδόσεις τῶν ἀντιστοιχῶν ἔργων καθ' ὅλο τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα, θὰ ἀντικατασταθοῦν οὐσιαστικὰ ταυτόχρονα, στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, τὸ *Corpus Iuris Civilis* μετὰ τὴν ἐκδόση Gebauer – Spangenberg (1776 – 1796) καὶ ἡ 'Εξάβιβλος μετὰ τὴν ἐκδόση Reitz (Χάγη 1780). 'Αλλὰ μετὰ τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ πρωτοτύπου (1540, 1587) ἔχουμε, οὔτε λίγες οὔτε πολλές, ἑννέα (τοῦλάχιστον) ἐκδόσεις τῆς 'Εξάβιβλου μεταφρασμένης στα λατινικά (Bernhard von Rey: Κολωνία 1547, Λυών 1549, Κολωνία 1556, στὴν ἐκδόση τοῦ *Enchiridium usuum feudaliium* τοῦ 1556· Jean Mercier: Λυών 1556, Λωζάννη 1580) ἢ στα γερμανικά (Justinus Gobler: Φραγκφούρτη 1564, 1566, 1576)². Ἐνδεκα συνολικά

2. Για τὶς ἔντυπες ἐκδόσεις τῆς 'Εξάβιβλου στὴν Δύση, στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ μεταφρά-

ἐκδόσεις σὲ 47 χρόνια, πού σημαίνει ὅτι ἀναλογεῖ μία ἐκδοση σὲ κάθε τέσσερα χρόνια περίπου. Πρὶν ἐκδοθῆ ἡ τρίτη ἐκδοση τοῦ πρωτοτύπου (Reitz, 1780) εἶχε δημοσιευθῆ καὶ ἡ πρώτη (ἐντυπη) νεοελληνικὴ μετάφραση τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ, μὲ βάση τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ 1540· θὰ γνωρίσει συνολικὰ ἕξ ἢ ἑπτὰ ἐκδόσεις, ὅλες στὴν Βενετία (1744, 1766, μία λαυθάνουσα ἐκδοση τοῦ 1769, 1777, 1793, 1805, 1820) – καὶ θὰ εἶναι ἐκεῖνη πού θὰ δημιουργήσῃ κυρίως τὶς νεοελληνικὲς τύχες τῆς *Ἑξαβίβλου*³. Ἡ *Ἑξαβίβλος*

σεις, βλ. πρόχειρα: Κ.Γ. Πιτσάκης, *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἑξαβίβλος*, Ἀθήνα 1971, ξβ' -ξς'. Εἰδικὰ γιὰ τὶς δυτικοευρωπαϊκὲς μεταφράσεις τοῦ 16ου αἰ. βλ. H.E. Troje, *Graeca leguntur: Die Aneignung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines humanistischen Corpus iuris civilis in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts*, Κολωνία – Βιέννη 1971, 72, 233 σημ. 2, 245-246, 254-255 καὶ σημ. 54. Εἰδικὰ γιὰ τὴν γερμανικὴ μετάφραση: G. L. von Maurer, *Das griechische Volk, I*, Ἀιδελβέργη 1835, 104 σημ. 92 (ἐλληνικὲς μεταφράσεις: [Χρ. Πράτσικας-] Εὐστ. Καραστάθης, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός, Α'*, Ἀθήνα 1943, 89 σημ. 92· Ὁλγα Ρομπάκη, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, Ἀθήνα 1976, 90 σημ. 3)· A. Steinwenter, "Eine deutsche Übersetzung der Hexabiblos aus dem 16. Jahrhundert", *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1952 σσ. 79-87. Ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ Mercier ἢ τὴν ἐκδοση Godefroy, πού τὴν ἔχει συμπεριλάβει, γνωρίζει τὴν *Ἑξαβίβλο* καὶ ὁ Ρακίνας, στὴν ἐπιφανέστερη μνεῖα τῆς στὴν δυτικοευρωπαϊκὴ λογοτεχνικὴ ἱστορία (σὲ παιγνιώδη δικανικὴ χρῆση): Armeno Pul, in Prompt... [= *Promptuarium iuris civilis*, ὁ λατινικὸς τίτλος τῆς *Ἑξαβίβλου*, ὡς «Προχείρου Νόμων», στοὺς Mercier καὶ Godefroy] (Jean Racine, *Les plaideurs* [1688], πράξη III, σκηνὴ 3). Τόσο οἱ γερμανικὲς μεταφράσεις ὅσο καὶ ἡ παιγνιώδης χρῆση στὸν Ρακίνα ἐπιτρέπουν νὰ πιθανολογηθῆ ἰσχυρὰ πραγματικὴ χρῆση τῆς *Ἑξαβίβλου* στὴν δυτικοευρωπαϊκὴ δικαστικὴ πρακτικὴ τοῦ 16ου -17ου αἰώνα. - Γιὰ τὴν ἐνασχόληση ἐν γένει τῶν οὐμανιστῶν -νομικῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μὲ τὴν *Ἑξαβίβλο*: Marie Theres Fögen, "Humanistische Adnotationen zur editio princeps der Hexabiblos", *Ius Commune* 13 (1985) 213-242.

3. Γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ Σπανοῦ καὶ τὶς νεοελληνικὲς "τύχες" τῆς *Ἑξαβίβλου*: Ν. Βέης, "Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα. Η' Μεταφρασταὶ εἰς τὴν κοινὴν τῆς *Ἑξαβίβλου* τοῦ Κ. Ἀρμενοπούλου", *Τόμος Ἀρμενοπούλου* σσ. 373-381 καὶ "Θ' Ἐκδόσεις ἐν τῇ κοινῇ τῆς *Ἑξαβίβλου* τοῦ Ἀρμενοπούλου 1744-1820", αὐτόθι σσ. 381-395· Δ. Σ. Γκίνης, "Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς *Ἑξαβίβλου* ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ", αὐτόθι σσ. 173-178. Γενικώτερα γιὰ τὴν παρουσία τῆς μεταφράσεως στὸν νεοελληνικὸ πνευματικὸ βίον, πρβλ.: Κ.Γ. Πιτσάκης, "Ἀπὸ τοῦ Ἀρμενοπούλου εἰς τὸν Μοντεχρῖστον...: ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος στὴ νεοελληνικὴ παιδεία", *Νεοελληνικὴ Παιδεία καὶ Κοινωνία*, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1995 σσ. 333-362· τοῦ ἴδιου, "Ἡ μεταβυζαντινὴ Θράκη στὶς ἀπαρχὲς τῆς νεοελληνικῆς νομικῆς ἱστορίας", *Ἡ Μεταβυζαντινὴ Θράκη*, 3ο Διεθνὲς Συμπόσιο Θρακικῶν Σπουδῶν (Κομοτηνὴ 1998) [ὑπὸ δημοσίευσin]· γιὰ τὴν μετάφραση βλ. προηγουμένως τοῦ ἴδιου, *Ἑξαβίβλος*, ογ' -ος'. - Οἱ ἐκδόσεις: 1744 [Legrand, *Bibliographie hellénique* ἀρ. 316· Γκίνης, *Πε-*

θά είναι, πράγματι, τὸ μόνο οὐσιαστικά κείμενο τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου με εὐρεία ἐντυπη διάδοση στὴν δημώδη γλῶσσα, τοῦλάχιστον ὡς τὴν ἔκδοση τοῦ Πηδαλίου (1800), με τὴν νεοελληνικὴ ἀπόδοση τοῦ κειμένου τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων ποὺ περιέχει⁴ τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπισημαίνεται χαρακτηριστικά στοῦ εἰσαγωγικὸ χρυσόβουλλο τοῦ Κώδικα Καλλιμάχη τῆς Μολδαβίας (1817): «τὰ λοιπὰ τῶν...νομικῶν βιβλίων ἐξαίρουμένης μόνης τῆς εἰς τὴν καθομιλουμένην γραικικὴν γλῶσσαν γενομένης (ἡμαρτημένης μέντοι καὶ ταύτης πολλαχοῦ) μεταφράσεως τῆς 'Εξαβίβλου τοῦ 'Αρμενοπούλου, γεγραμμένα εἰσὶ γλώσσαις ὀλίγοις πάνυ καταληπταῖς, τῇ ἑλληνίδι, φαιμέν, καὶ τῇ λατινίδι· τὸ δ' ἄλλότριον καὶ ἄηθες τῆς γλώσσης..., περιορίζον ἐν ὀλίγοις τὴν τῶν νόμων γνῶσιν, ἐκ τῆς θελήσεως ἐκείνων ἀναρτᾶσθαι τὸν λαὸν κατεπεύγει»⁵. Τὸ 1833 θὰ δημοσιευθῆ μία δεύτερη, καὶ πολὺ λογιώτερη, νεοελληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Κλονάρη, με βάση πλέον τὴν ἔκδοση τοῦ Reitz. 'Η εἰσαγωγή τῆς 'Εξαβίβλου ὡς ἀστικοῦ νόμου τῆς 'Ελλάδος με τὸ διάταγμα τῆς 23 Φεβρουαρίου/ 7 Μαρτίου 1835 προκάλεσε μία "ἐπίσημη" ἔκδοσή της στὴν 'Αθήνα τὸ ἴδιο ἔτος⁶ καὶ μερικὲς ιδιωτικὲς χρη-

ρίγραμμα ἀρ. 353]· 1766 [Legrand ἀρ. 649· Περίγραμμα ἀρ. 407]· 1769 [? λανθάνουσα ἔκδοση]· 1777 [Legrand ἀρ. 884· Περίγραμμα ἀρ. 452]· 1793 [Περίγραμμα ἀρ. 499]· 1805 [Γκίνης-Μέξας ἀρ. 355· Περίγραμμα ἀρ. 586]· 1820 [Γκίνης-Μέξας ἀρ. 1242· Περίγραμμα ἀρ. 686]. – Εἰδικὰ παλαιότερα δημοσιεύματα γιὰ τὸν μεταφραστή: Γ.Κ. 'Υ[περίδης], «'Αλέξιος Σπανός, βιογραφικὸν σχεδᾶριον», *Βίων* (Σμύρνης), 1 (1878) 179 κ.έ.· Κ.Ι. Δυοβουνιώτης, "'Αλέξιος Σπανός", *'Ηπειρωτικὰ Χρονικά* 1 (1926) 206-218 – καὶ τὰ δύο δημοσιεύματα, ἀνεξάρτητα ἀλλήλων, ἐπικεντρῶνονται κυρίως στοῦ μετρικό-ποιητικό ἔργο τοῦ Σπανοῦ, τοῦ ὁποῦ καὶ δημοσιεύουν ἀποσπάσματα.

4. Βλ. κυρίως: Παῦλος Μενεβίσογλου (μητροπολίτης Σουηδίας), "'Η κανονικὴ συλλογὴ Πηδαλίον", *Χαριστεῖον Σεραφεῖμ Τίκα*, Θεσσαλονίκη 1984 σσ. 147-166· πρβλ. τοῦ ἴδιου, "'Η εἰσηγητικὴ ἔκθεσις τοῦ Δωροθέου Βουλησιμᾶ περὶ τοῦ Πηδαλίου", *'Επιστημονικὴ Παρουσία 'Εστίας Θεολόγων Χάλκης* 2 (1991) 343-366· "Μὴ ἐπισημανθεῖσαι προσθῆκαι τοῦ ἱερομονάχου Θεοδωροῦ τοῦ ἐν Πηδαλίῳ", *Κληρονομία* 21 (1989) 195-206, καὶ ἄλλες συναφεῖς μελέτες.

5. Τὸ κείμενο τοῦ χρυσόβουλλου: 'Ι. καὶ Π. Ζέππος, *Ius Graecoromanum, H'*, 'Αθήνα 1931, (1-355) 5-9· Codul Calimach [=Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Romînesc Scris 3], Βουκουρέστι 1958, 44-52.

6. Γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ Κλονάρη καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ 1835: Ν. Βέης, "'Αρμενοπουλικὰ 'Ανάλεκτα. Θ' Π' Ἐκδόσεις τῆς 'Εξαβίβλου ὑπὸ Κ. Κλονάρη καὶ 'Ανδρέου Κορομηλά", *Τόμος 'Αρμενοπούλου* σσ. 395-396α. Γιὰ τὴν μετάφραση Κλονάρη βλ. καὶ: Πιτσάκης, *'Εξαβίβλος*, σθ' - οθ' [Γκίνης-Μέξας ἀρ. 2311· Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 826]. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1835: 'Ι. Βι-

στικῆς ἀναδημοσιεύσεις· τὸ ἴδιο καὶ ἡ χρῆση τῆς ὡς ἐπίσημης συλλογῆς ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικά δικαστήρια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (Ζ. Νούτση – Ν. Χαρισιάδης, Ἀθήνα 1872· Ν. Χαρισιάδης, Κωνσταντινούπολη 1885· Θ.Ν. Φλογαῖτης, Ἀθήνα 1888, 1904)⁷. Ἀντίστοιχα ἡ εἰσαγωγή τῆς ὡς ἀστικοῦ νόμου στὴν Βεσσαραβία ἐπέβαλε τὴν δημοσίευσή τῆς σὲ ρωσικὴ μετάφραση, δύο φορὲς σὲ ἐπίσημη κρατικὴ ἔκδοση (Πετρούπολη 1831, 1854) καὶ τοῦλάχιστον τρεῖς φορὲς σὲ ἰδιωτικὴ ἐπανεκδοση (Κισνόβιον 1850, Ὁδησὸς 1904, 1908) καί, μετὰ τὴν πρόσκαιρη προσάρτηση τῆς Βεσσαραβίας στὴν Ρουμανία, σὲ ρουμανικὴ μετάφραση, ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης (Βουκουρέστι 1921)⁸. Ἀπὸ τὸ 1851 εἶναι σὲ χρῆση ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ G.E. Heimbach (Λειψία 1851, ἀνατύπωση Aalen 1969). Τὸ 1930 δημοσιεύθηκε μία ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ ἔκτου βιβλίου τῆς *Ἑξαβίβλου*, πού εἶναι ἀφιερωμένο στὸ ποινικὸ δίκαιο (E.H. Freshfield, Cambridge 1930)⁹. Καὶ ἀπὸ τὸ 1971 ὑπάρχει μία ἑλληνικὴ χρηστικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγὴ καὶ ὑπομνηματισμὸ (Ἀθήνα 1971) – κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ τελευταία ἔκδοση τῆς *Ἑξαβίβλου* ὅπου θὰ ἔχει χρησιμοποιηθῆ ἡ παραδοσιακὴ, σὲ εὐρεῖα ἔννοια, τυπογραφία, ἢ λινοτυπία καὶ ἢ μονοτυπία – περίπου ἡ τέχνη τοῦ Γουτεμβέργιου – πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν νέων ἐκδοτικῶν τεχνικῶν. Αὐτὰ σημαί-

σβίξης, "Ἡ *Ἑξαβίβλος* τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἡ τῶν Ἀθηνῶν ἔκδοσις τῆς τοῦ 1835", αὐτόθι σσ. 163-172· Πιτσάκης, ξε' -ξη' [Γκίνης-Μέξας ἀρ. 2563· Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 919].

7. Βλ. πρόχειρα: Πιτσάκης, *Ἑξαβίβλος*, ξς' -ξη', οθ'· Ν. Βέης, "Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα. Θ' III Ἡ ἐν πρωτοτύπῳ ἔκδοσις τῆς *Ἑξαβίβλου* ὑπὸ Ζ. Νούτση", *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, 396β. Οἱ χρηστικῆς ἐκδόσεις τῶν Ν. Χαρισιάδη (1855) καὶ Θ.Ν. Φλογαῖτη (1888, 1904²) συνοδεύονται ἀπὸ ἀντίστοιχες χρηστικῆς μεταφράσεις. – Φυσικά, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, ἐδῶ δὲν ἀριθμοῦνται παρὰ μόνον οἱ τυπογραφικὰ αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις.

8. Βλ. κυρίως: Χ. Παπαστάθης, "Ἡ διάδοσις τῆς *Ἑξαβίβλου* τοῦ Ἀρμενοπούλου εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον", *Μακεδονικά* 15 (1975) 16-26 = τοῦ ἴδιου, *Θεσσαλονίκη καὶ Μακεδονικὰ Ἀνάλεκτα*, Θεσσαλονίκη 1999 σσ. 97-109· "Zur Verbreitung der Hexabiblos des Harmenopoulos im slawischen Raum", *Balkan Studies* 17 (1976), 67-78· πρβλ. παλαιότερα: Πιτσάκης, ο'. Γιὰ τὸν "ρωσικὸ" (βεσσαραβικὸ) Ἀρμενόπουλο βλ. τῶρα εἰδικά: I. P. Medvedev, "Μετέφρασε ὁ Πούσκιν τὴν *Ἑξαβίβλο* τοῦ Ἀρμενοπούλου;" *Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἑορταστικὸς Τόμος: 50 χρόνια*, Θεσσαλονίκη 1992 σσ. 237-244· πρβλ. τοῦ ἴδιου, «"Russkij Armenopol" i ego kritika v zapiske bessarabskogo jurista Ivana Tanskogo», *Vizantijskij Vremennik* 56 (81) (1995) 193-203.

9. *A manual of Byzantine Law, compiled in the fourteenth century by George [!] Harmenopoulos. Vol. VI, on Torts and Crimes*. Rendered into English by E.H. Freshfield. Cambridge, printed at the University Press, 1930. Πιτσάκης, ο' -οα'.

νουν ότι μετά τις ένδεκα εκδόσεις στην περίοδο 1540-1587, έχουμε, στην περίοδο 1744-1971, με ποικίλο προορισμό (ως χρηστικό κείμενο για νομική χρήση ή ως φιλολογικό κείμενο για επιστημονική – ιστορική μελέτη), άλλες 24 εκδόσεις – ένα σύνολο 35 εκδόσεων της *Ἐξαβίβλου* σὲ 431 χρόνια (1540-1971)· στατιστικά: μία έκδοση περίπου κάθε δώδεκα χρόνια. Ἱστορικά ἢ οὐσία τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι βέβαια ἀκριβῶς ἔτσι, ἀλλὰ οἱ ἀριθμοὶ δὲν παύουν νὰ εἶναι ἐνδεικτικοί. Δὲν νομίζω νὰ ὑπάρχει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση, ἄλλο κείμενο τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου μὲ τόσο πλούσια τυπογραφικὴ ἱστορία – δὲν ἔχω μετρήσει μὲ ἀκρίβεια τὶς ἀνὰ τὸν κόσμον ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις τῶν Εἰσηγήσεων τοῦ Γαῖου, τοῦ ὁποῦ ὁμοῦς ἢ ἐκδοτικὴ ἱστορία ἀρχίζει μόλις τὸ 1816.

Μιλοῦμε βέβαια μόνον γιὰ τὴν *Ἐξαβίβλο*, καὶ ὄχι γιὰ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀρμενοπούλου, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν μία ἐπίσης "ἀξιοπρεπὴ" ἐκδοτικὴ παρουσία – ἂν καὶ κανένα δὲν πλησιάζει, βέβαια, οὔτε ἀπὸ μακριά, τὶς ἐκδοτικὲς τύχες τῆς *Ἐξαβίβλου*¹⁰. Ἡ μικρὴ "ἀδελφὴ" τῆς *Ἐξαβίβλου*, ἢ *Ἐπιτομὴ Κανόνων* τοῦ Ἀρμενοπούλου, γιὰ τὴν ὁποία δὲν γνωρίζαμε παρὰ μία ἐκδοσὴ τῆς (J. Leunclavius, *Ius Graecoromanum*, I, Φραγκφούρτη 1596) καὶ τὴν ἀνατύπωσή τῆς στὸν τόμο 150 τῆς PG τοῦ Migne, ξέρουμε τώρα ὅτι ἔχει γνωρίσει μία ἀκόμη ἀνατύπωση¹¹ καὶ μία ἐκδεδομένη νεοελληνικὴ ἀπόδοση¹² – καθὼς καὶ δημοσίευση ἢ δημοσιεύσεις στὴν ρωσικὴ γλῶσσα¹³.

10. Βλ. μία πρόχειρη ἀναγραφὴ: Πιτσάκης, κς' -λ' σμ. 48.

11. Σπυρίδων Μήλιας, *Νέα καὶ δαψιλεστάτη συλλογὴ τῶν ἱερῶν συνόδων, Α'*, Βενετία 1761 (ἀνατ. Ἁγιον Ὄρος [=Θεσσαλονίκη] 1981) [Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 391]. Τώρα: Κ. Πιτσάκης, "Σχετικὰ μὲ μία ἀφανῆ ἐκδοσὴ τῆς Ἐπιτομῆς Κανόνων τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου", *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Βαβοῦσκον, Α'*, Θεσσαλονίκη 1989 σσ. 325-338. – Ἡ νέα κριτικὴ ἐκδοσὴ τῆς *Ἐπιτομῆς Κανόνων* στὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ S. Perentidis, *Édition critique et commentaire de l'Épitomé des Saints Canons de Constantin Harménopoulos*, Παρίσι 1980-1981 ἔχει μείνει ἀδημοσίευτη. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. καὶ: Κ.Γ. Πιτσάκης, "Τύρω ἀπὸ τὶς πηγές τῆς Ἐπιτομῆς Κανόνων τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου: Τὰ σχόλια", *Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρεῦνης Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, 23 (1976) 85-122.

12. Κ.Γ. Πιτσάκης, «Μία Νεοελληνικὴ Eritome Canonum Aucta: Ἰωάννου ἢ Παρθενίου Ἰσπαναίου, "Σύνοψις Νέα Βιβλίου Νομοῦ καὶ Περί Ἐξομολογήσεως"», *Analecta Atheniensia ad ius byzantium spectantia, I* [=Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 10], Ἀθήνα 1997, 183-266· πρβλ. τοῦ ἴδιου, "Παρθένιος καὶ Ἰωάννης οἱ Ἰσπαναῖοι: δύο Πελοποννήσιοι διδάσκαλοι καὶ κανονολόγοι στὴν Ζάκυνθο (1770-1775)", *Ἁγιοὶ καὶ ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες στὴ Ζάκυνθο*, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, Ἀθήνα 1999 σσ. 217-249. [Τὸ βι-

Ἐπανερχόμαστε στὴν editio princeps τῆς Ἑξαβίβλου¹⁴, τὴν ἔκδοση Παρισίων 1540: *Πρόχειρον Νόμων, τὸ λεγόμενον ἢ Ἑξάβιβλος, συναθροισθὲν πάντοθεν κατ' ἐκλογὴν καὶ κατ' ἐπιτομήν, οὕτω συντεθέν, παρὰ τοῦ πανσεβάστου νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Θεσσαλονίκης, Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου κριτῶν προκατάρχοντος. Epitome Iuris Civilis quae Legum Prochiron et Hexabiblos inscribitur, authore Constantino Harmenopulo Nomophylace & iudice Thessalonicensi, iam primum in lucem aedita cura & studio Theodorici Adamei Suallebergi. Parisiis. Apud Christianum Wechelum sub scuto Basiliensi, in vico Iacobaeo: & sub Pegaso, in vico Beloovacensi. MDXL. Cum privilegio ad quinquennium*¹⁵. Γιὰ τὸν ἐπιμελητὴ Θεοδώριχο Ἀδαμαῖο [de] Sualleberg, γνωρίζουμε αὐτὰ πὺν μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ του: καθηγητῆς τοῦ ἀστικοῦ δικαίου στὸ βασιλικὸ κολλέγιο τοῦ Cambrai («ex Regio collegio Cameracensi»), ἔχει μαθητὴ τὸν νεαρὸ εὐγενῆ Ἀντώνιο von Schowenburg, πὺν εἶναι ἀδελφὸς τοῦ ἰσχυροῦ κόμιστος Ἀδόλφου von Schowenburg, ἐψηφισμένου ἀρχιεπισκόπου Κολωνίας κλπ. κλπ. – ἐνὸς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κοσμικοὺς πρίγκιπες-ἐπισκόπους τῆς ἐποχῆς, πὺν ὀνομάζονται σὲ ἀρχιεπισκοπικοὺς θρόνους, ὥστε νὰ ἀσκοῦν (καὶ) ἐνεργὸ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία (potestas regiminis ἢ iurisdictionis), ἀλλὰ "ἀναβάλλουν" συχνὰ ἐφ' ὄρου ζωῆς, καὶ τελικὰ δὲν λαμβάνουν ποτέ, τὴν χειροτονία τους, ὥστε νὰ μὴ ὑπόκεινται καὶ στὶς ὑποχρεώσεις καὶ δεσμεύσεις τῆς (ἀρχ)ιερωσύνης, γιὰ τὴν ὁποία συνήθως δὲν αἰσθάνονται καμμία κλίση: «Et cum hoc anno complures nobiles adolescentes in meam disciplinam suscepissem, quos iuris civilis rudimenta docebam, inter quos fuit illustris ac generosus D. Antonius a Schouvenburch Hildesemensis praepositus, T. D. frater, adolescens certe eximia spe et summa indole praeditus, probitati virtutique natus...». Στὸν ἰσχυρὸ αὐτὸν

βλίο: Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 366].

13. Βλ. Χ. Παπαστάθης [ἀνωτέρω σημ. 8]: *Θεσσαλονίκεια καὶ Μακεδονικὰ Ἀνάλεκτα*, 105-106 καὶ σημ. 36-37.

14. Ν. Βέης, "Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα Γ". Ἡ πρώτη ἔντυπος ἔκδοσις τοῦ πρωτοτύπου τῆς Ἑξαβίβλου", *Τόμος Ἀρμενοπούλου* σσ. 364-366· Πιτσάκης, *Ἑξάβιβλος*, ξβ'.

15. Βλ. φωτογραφικὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς σελίδας τίτλου: Πιτσάκης, πίν. 3 μετὰ τὴν σελ. ξδ' - 'Ο «τίτλος»: *κριτῶν προκατάρχων*, πὺν ἀποδίδεται στὸν Ἀρμενόπουλο στὸ ἑλληνικὸ μέρος τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου ἔχει προκύψει, ἀπὸ παρανόηση, ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ εἰσαγωγικά κείμενα τῆς Ἑξαβίβλου: «Κριτῶν προκατάστασις ἢ Περί δικαιοσύνης» (Βέης, 357 σημ. 1· Πιτσάκης, κζ' σημ. 47).

ἀδελφὸ τοῦ μαθητῆ του, καὶ προφανῶς χρηματοδότη τῆς ἐκδόσεως («quem potissimum patronum & Maecenatem huic nostro Constantino Harmenopulo deligerem»), ἀφιερώνει ὁ ἐπιμελητὴς τὴν ἔκδοσή του: «Reverendo D[omino] & Illustri Principi D. Adolpho a Schovvenburch, Archiepiscopo Coloniensi designato, Praeposito Leodiensi, Comiti Holtsatiae, à Schovvenburch & Sternenburch, Domino in Ghemen & c. Theodoricus Adamaeus Suallemburgus S[alutem] P[lurimam] D[icit]». Ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή, ἐξαιρετικὰ βέβαια κολακευτικὴ καὶ ἀρκετὰ φλύαρη, σύμφωνα μὲ τὰ γοῦστα τῆς ἐποχῆς, σὲ δώδεκα σελίδες, περιλαμβάνει κυρίως μία ἀρκετὰ νεφελώδη εἰσαγωγή στὴν ἱστορία καὶ στὶς πηγές τοῦ δικαίου, ἀπὸ τὶς ἀπώτερες ἀπαρχές του (ἀρχίζει μὲ ἀναφορὴς στὸν Μίνωα, τὸν Λυκοῦργο καὶ τὸν Νουμᾶ Πομπήλιο). Ἱστορία καὶ πηγές τοῦ ρωμαϊκοῦ, βέβαια, κατ' ἐξοχὴν, ἀλλὰ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου – καὶ ἔχει κάποιον ἐνδιαφέρον νὰ δεῖ κανεὶς πῶς βλέπουν τὸ βυζαντινὸ δίκαιο οἱ ἑλληνιστὲς αὐτοὶ τῆς Ἀναγεννήσεως, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, μὲ ἀνέκδοτες ἀκόμη σχεδὸν ὅλες τὶς πηγές του. Ἡ ἐπιστολή φέρει ἀκριβῆ χρονολόγηση, στὶς καλὲνδες τοῦ Ἰουνίου τοῦ ἴδιου ἐκείνου ἔτους 1540: «Vale princeps illustriss[ime]. Lutetiae Parisiorum, ex Regio collegio Cameracensi, Calendis Iunii, anno 1540».

Περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, γιὰ μᾶς, ἡ πολὺ λιτότερη καὶ λακωνικότερη προσφώνηση τοῦ ἐκδότη *Ad lectorem*: «Damus tibi, studiose lector, Iuris civilis Epitomen, quam maximis sumptibus Christianus Wechelus excudit, ut communibus Iuris candidatorum studiis prodesset...»: ὁ διδακτικὸς ἐπομένως προορισμὸς τῆς ἐκδόσεως, γιὰ τοὺς σπουδαστὲς τῆς Νομικῆς, καὶ ἐδῶ τονίζεται. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς τοῦ βιβλίου ἔχει προφανῶς ἐπιβάλλει τὴν ταχεῖα παραγωγή του, καὶ τὴν ἀπουσία κριτικῆς ἐργασίας. Μὲ πρῶμο ὅμως κριτικὸ πνεῦμα ὁ ἐκδότης φαίνεται νὰ "ἀπολογεῖται" γιὰ αὐτὴ τὴν ἀτέλεια· κυρίως γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, μέσα ἀπὸ μία τόσο εὐρεία χειρόγραφη παράδοση, ὅπως εἶναι αὐτὴ τῆς *Ἐξαβίβλου*, ἡ ἔκδοσις ἔχει βασισθῆ σὲ ἓνα μόνον χειρόγραφο, καὶ αὐτό, λόγῳ παλαιότητος, φθαρμένο καὶ ἐξίτηλο (τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τῆς editio princeps δὲν ἔχει ταυτισθῆ· εὐλόγα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθῆ μεταξὺ τῶν παρισινῶν χειρογράφων, τῶν *Regii* τοῦ παλαιότερου πυρῆνα τῆς Bibliothèque Nationale, ἀλλὰ ἡ ἀναζήτησις στὰ γνωστὰ παρισινὰ χειρόγραφα τῆς *Ἐξαβίβλου* δὲν φαίνεται νὰ ἔχει εὐδοωθῆ). ὁ ἐκδότης, μὲ τὸ κριτικὸ πνεῦμα ποὺ εἶπαμε, ἐκθέτει, μὲ προφανῆ ἀμηχανία, τὸν ἐμπειρικὸ κατ' ἀνάγκην τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀναγκάσθηκε νὰ ἐργασθῆ μὲ τὸ μοναδικό του χειρόγραφο: «in qua excudenda unico tantum exemplari usi sumus, eoque

prervetusto, ut multa exolescentibus iam literis legi vix poterant, quaedam ita contracte scripta erant, ut aliquot locis nobis fuerit divinandum, ubi vero lacunulae erant, aut nulla fere literarum vestigia, aut insigne dubium, asterisci notam adscripsimus, & in omnibus quanta potuimus fide & diligentia exemplar sequuti sumus». Ἐλπίζει ὁμως σὲ μία προσεχῆ δεύτερη ἔκδοση – ποὺ δὲν ἔγινε ποτὲ – στὴν ὁποία νὰ μπορέσει νὰ δώσει μία δόκιμη ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, μὲ βάση τὴν κριτικὴ ἀντιπαραβολὴ περισσοτέρων χειρογράφων: «Quae tamen hic mutila sunt, restitui non possunt, nisi ex collatione exemplarium, quod proxima aeditione futurum speramus».

Πιὸ γνωστὸς εἶναι ὁ τυπογράφος. Ὁ παρισινὸς τυπογράφος Chrestien (Chrétien) ἢ Christian Wechel, ἦταν πράγματι ἐγκατεστημένος στὴν – καὶ σημερινή – ὁδὸ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου (rue Saint-Jacques), στὴν τότε ὁμώνυμη συνοικία («in vico Iacobaeo»): τὸ κατάστημά του βρισκόταν κοντὰ στὴν τότε ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Βενεδίktου (Saint-Benoît-le-Bien-Tourné), στὴν περιοχὴ ὅπου βρισκονται σήμερα τὸ Collège de France καὶ τὸ Lycée Louis-le-Grand – καὶ ὅπου ὁ δρόμος ποὺ χωρίζει τὰ δύο ἰδρύματα φέρει ἀκόμη τὸ ὄνομα rue du Cimetière Saint-Benoît. Μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ βιβλίο μας ὅτι τὸ κατάστημα εἶχε ὡς ἔμβλημα τὸν θυρεὸ τῆς πόλεως τῆς Βασιλείας («sub scuto Basiliensi»): ἴσως ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ καταγόταν αὐτὸς ὁ προφανῶς γερμανόφωνος παρισινὸς τυπογράφος. Ἀπὸ τὸ ἴδιο βιβλίο μας μαθαίνουμε ὅτι διατηροῦσε ἕνα ἄλλο κατάστημα, ὑπὸ τὸ ἔμβλημα τοῦ Πηγάσου («sub Pegaso»), «in vico Bellovacensi» – πιθανῶς ὄχι στὴν (γειτονικὴ) πόλη τοῦ Beauvais, ἀλλὰ πάλι σὲ ὁδὸ ἢ συνοικία τοῦ Παρισιοῦ μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Στὰ ἔτη 1532-1533 εἶχε ἐκδόσει τοὺς δύο «Περὶ Στεφάνου» λόγους, τοῦ Αἰσχίνου καὶ τοῦ Δημοσθένους, ὡς διδακτικὰ βιβλία γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς, ἀπὸ τὸν πρῶτο διδάσκαλό της (lecteur royal pour le grec) στὸ Collège de France, ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του τὸ 1530, Pierre Danès¹⁶. Τὸ πρωτόγραμμα Ο στὴν ἀρχὴ τῆς Ἐξαβίβλου (: Ὁ κρίνειν λαχῶν...) διατηρεῖ τὰ ἀρχικά του: CW.

Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀρκετὰ σπάνιο βιβλίο· ἡ σπανιότητά του ἔχει ἐπισημανθῆ ἤδη πολὺ παλαιότερα¹⁷. Ἀρκετὰ σπάνια ὑπῆρξε ἀργότερα καὶ ἡ τρι-

16. O. Reverdin, *Les premiers cours de grec au Collège de France ou l'enseignement de Pierre Danès d'après un document inédit*, Παρίσι 1984· J. Irigoin, *Tradition et critique des textes grecs*, Παρίσι 1997 σσ. 4-5.

17. Γιὰ τὴν σπανιότητα τοῦ βιβλίου, βλ. τίς παραπομπὲς σὲ παλαιὸς καταλόγους σπανίων

τη έκδοση του πρωτοτύπου κειμένου της *Ἐξαβίβλου*, ἡ έκδοση Reitz τοῦ 1780· ὁ μεταφραστής τοῦ Ἀρμενοπούλου Κωνσταντίνος Κλονάρης (1833) εἶναι ὁ μόνος ποὺ στὶς ἡμέρες του κατέχει ἀντίτυπο τῆς στὴν Ἑλλάδα¹⁸· τὸ 1835 πλέον, ὅταν ἡ *Ἐξάβιβλος* καθίσταται ὁ ἀστικός νόμος τοῦ νέου βασιλείου, δίνεται ἡ ἐπίσημη ἐντολὴ ἀμεσης ἐκτυπώσεως τοῦ κειμένου τῆς ἐκδόσεως Reitz: εἶναι ἡ έκδοση «τῶν Ἀθηνῶν» τοῦ ἴδιου ἔτους¹⁹. Γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ πρωτίστως τὶς ἀνάγκες τῆς νομικῆς πρακτικῆς στὸ νεοελληνικὸ κράτος εἶναι ποὺ παρασκευάζεται τελικὰ, μὲ πρωτοβουλία καὶ ὑπόδειξη τοῦ πρωτοπόρου στὴν ἔρευνα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στὴν Ἑλλάδα Λεωνίδα Σγούτα, μαθητῆ καὶ θαυμαστῆ τοῦ Zachariä von Lingenthal²⁰, ἡ κριτικὴ έκδοση Heimbach τῆς *Ἐξαβίβλου*²¹ τοῦ 1851. Ἴσως κάπως εὐρύτερη διάδοση εἶχε, μεταξὺ τῶν ἐκδόσεων Suallemberg καὶ Reitz, ἡ δευτέρη έκδοση, τοῦ Godefroy (1587): εἶδαμε ὅτι εἶναι ἴσως ἡ έκδοση ποὺ ἐγνώριζε ὁ Ρακίνας²²· ὅταν, τὸ 1831 πλέον, ἕνας ἐλληνικῆς καταγωγῆς δικηγόρος στὸ Ἰάσι, ὁ Κωνσταντίνος Κ. Χρυσοκέφαλος (Hrisochefal) ἐπιχειρεῖ καὶ αὐτὸς μία νεοελληνικὴ ἀπόδοση τῆς *Ἐξαβίβλου* ὑπὸ τὸν τίτλο «Νέος Ἀρμενόπουλος» – μία πολλαπλῶς ἀτυχῆς προσπάθεια, ποὺ καὶ ἂν ποτέ ὠλοκληρώθηκε, μᾶς ἔχει περιέλθει σὲ ἀποσπασματικὴ μορφή, καὶ ἔμεινε ἀνέκδοτη, ὡς τὶς ἡμέρες μας²³ – δὲν θὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν έκδοση Reitz, τῆς ὁποίας προφανῶς ἀγνοεῖ τὴν ὕπαρξη, ἀλλὰ τὴν έκδοση Godefroy. Ἀντίστοιχα ὁμοίως ὁ Ἀλέξιος Σπανός στὴν περιώνυμη νεοελληνικὴ μετάφρασή του τῆς *Ἐξαβίβλου* δὲν ἐργάσθηκε μὲ βάση τὴν έκδοση Godefroy, ἀλλὰ τὴν παλαιότερη, καὶ σπα-

βιβλίων, ποὺ παραθέτει ὁ Ν.Ι. Πανταζόπουλος, *Ἀπὸ τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα*, Αθήνα 1947, 101 σημ. 33· ἔτσι καὶ Βέης, 365: «Τὸ βιβλίον εἶναι σπανιώτατον».

18. Ἡ πληροφορία ἀπὸ τὰ «Προλεγόμενα τοῦ μεταφραστοῦ», γ' -δ'.

19. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 6.

20. «Quum Harmenopuli Prochiron, quod per terram Graeciam legis vicem hodieque habet, in huius regni usum denuo typis exscribendum esset, Leonida Sguta, strenuo iuris Romani per Graeciam vindice, qui nunc Athenis aetatem degit, item Oswaldo Weigel librario honestissimo hortantibus, totam hanc editoris provinciam in me suscepi» (Praefatio, v). Τὸ ἀντίτυπο τοῦ Σγούτα, μὲ ἀφιέρωση τοῦ ἐκδότη-τυπογράφου, σήμερα στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Πειραιῶς (ἀρ. 56).

21. Βλ. πρὸ χειρα: Πιτσάκης, *Ἐξάβιβλος* ξε' -ξζ'.

22. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 2.

23. G. Cront, "Exabiblu lui Armenopol", *Studii Revista de Istorie* 16 (1963) 817-841· Δ.Σ. Γκίνης, «Ὁ "Νέος Ἀρμενόπουλος" τοῦ Κ. Χρυσοκέφαλου», *ΕΕΒΣ* 33 (1964) 185-205· πρβλ. Πιτσάκης, ος' -ον'. [Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 818].

νιότερη, editio princeps τοῦ Suallemberg· αὐτὴν βρῆκε στὴ βιβλιοθήκη τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς τῆς Ἀδριανουπόλεως, ὅπου ὑπερέτησε ὡς διδάσκαλος: «καὶ εἰς Ἀδριανούπολιν ἔλθων διδάσκαλος τοῦ ἐν αὐτῇ Ἑλληνικοῦ σχολείου, εὗρον ἐνταῦθα τὴν Ἐξάβιβλον ταύτην εἰς ἑλληνικὴν διάλεκτον, τυπωθεῖσαν εἰς Βασιλείαν κατὰ τοὺς αἰῶμ' ἀπὸ Χριστοῦ...»²⁴.

Τὸ 1540 εἰς Βασιλείαν; Τὸ βιβλίον ποὺ καὶ στὸν τίτλον τοῦ φέρει ἐμφανέστατα τὸ «Parisiis» (καὶ ὄχι τὰ τυχόν δυσνόητα στὸν Ἑλληνα ἐπαρχιακὸ δάσκαλον «Lutetiae» ἢ «Lutetiae Parisiorum»), καὶ τὸ ἐπαναλαμβάνει κλείνοντας τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ (ἐδῶ ὁμοῦς ὡς "Lutetiae Parisiorum"); Εἶχε μείνει ἄραγε ἀόριστα στὴν μνήμη τοῦ Σπανοῦ – ὁ ὁποῖος, ὅταν γράφει τὸν πρόλογόν του (ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ στὸν μητροπολίτη Ἡρακλείας Γεράσιμον, ποὺ εἶχε τὴν πρωτοβουλία τῆς ἐκδόσεως)²⁵, προφανῶς δὲν ἔχει πλέον μπροστά του τὸ βιβλίον – περισσότερο ἀπὸ τὰ ἐνδοξα Παρίσια, ἢ μνεῖα ἐκεῖνη τοῦ ἐμπορικοῦ ἐμβλήματος στὸ κατάστημα τοῦ ἐκδότη: «sub scuto Basilensi»²⁶; Εἶναι μία μόνον ἀπὸ τίς πολλὰ παρανοήσεις ποὺ "κυνηγοῦν" τίς ἐκδόσεις τῶν κειμένων τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, καὶ συχνὰ μᾶς ταλαιπωροῦν ἀκόμη: ἀκόμη καὶ σήμερον ἡ μετάφραση τῆς Ἐξάβιβλου τοῦ Κωνσταντίνου Κλονάρη ἀποδίδεται συχνὰ στὸν (πολύ γνωστό-

24. Τὰ προλογικὰ κείμενα τῆς ἐκδόσεως (ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ Ἀλεξίου Σπανοῦ πρὸς τὸν Ἡρακλείας Γεράσιμον, πρόλογος «τοῖς ἐντευξομένοις» τοῦ Γερασίμου, ἐπιγράμματα τοῦ Σπανοῦ πρὸς τὸν Γεράσιμον) δημοσιεύονται, μὲ ἑλληνικὴ σελιδαριθμηση (ἢ ὁποῖα συνεχίζεται ὁμοῦς καὶ στὰ προλογικὰ κείμενα τοῦ Ἀρμενοπούλου στὸ ἔργον του), στὴν ἀρχὴ τῶν διαφόρων ἐκδόσεων τῆς μεταφράσεως. Ἔχουν ἀναδημοσιευθῆ ἀπὸ τὸν Βέη, 381-388.

25. Συγκέντρωση τῶν γνωστῶν εἰδήσεων καὶ τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας γιὰ τὸν μεγαλοπρεπῆ μητροπολίτη Ἡρακλείας Γεράσιμον, βασικὸ συντελεστὴ (καὶ χρηματοδότη) τῆς μεταφράσεως Σπανοῦ καὶ τῆς ἐκδόσεως τῆς, στὸν Βέη, 373-379· κυρίως: Μ. Γεδεών, "Οἱ τελευταῖοι μητροπολίται τῆς Ἡρακλείας 1714-1830" *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1882-1883) 544-551· τοῦ ἴδιου, "Πέντε συγγενεῖς ἐκ Λέρου ἀρχιερεῖς τῆς Ἡρακλείας", *Θρακικά* 5 (1934) 3-40. Νὰ προστεθῆ μόνον τὸ εἰδικὸ δημοσίευμα γιὰ τὸν Γεράσιμον τοῦ Gy. Moravcsik, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὁποῖου ὁ Βέης, 379, σημ. 1, εἶχε ἀόριστη γνώση: "Inscription grecque sur le triptyque de Grenoble: contribution aux rapports de Francois II Rákóczi avec le monde grec à Rodostó", *Revue des Études Hongroises* 13 (1935) 193-203 = τοῦ ἴδιου, *Studia Byzantina*, Amsterdam [-Βουδαπέστη] 1967 σσ. 419-427. Μετὰ τὸ δημοσίευμα τοῦ Βέη: Εὐλόγιος Κουρίλας, *Heraclea Sacra*, Β' [Α. Βιογραφικὸς κατάλογος μητροπολιτῶν Ἡρακλείας], Ἀθήνα 1958, 177-197.

26. Εἶναι ἡ ὑπόθεση ποὺ ἔχω διατυπώσει (*Ἐξάβιβλος*, οὐδ' καὶ σημ. 67) γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς παραδρομῆς.

τερο) ἀδελφὸ τοῦ Χριστόδουλο²⁷· καὶ ἐπὶ αἰῶνες ἡ πρωτοποριακὴ γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου συλλογὴ τοῦ Bonafidius (Bonnefoi), *Τοῦ Ἀνατολικοῦ Νομίμου βιβλία γ' . Iuris orientalis libri III* (1573) ἐφέρετο, ἀντίστροφα, κατὰ κάποιον τρόπο, πρὸς τὴν παρανόηση τοῦ Σπανοῦ γιὰ τὴν Ἑξάβιβλο τοῦ 1540, δημοσιευμένη στὸ Παρίσι, ἀντὶ τῆς Γενεύης²⁸. Καί, γιὰ νὰ συνδέσουμε καὶ πάλι τὴν Ἑξάβιβλο μὲ τὴν συλλογὴ τοῦ Bonafidius: στὸν κώδικα Marcianus gr. (app.) III. 9 (Nepianus 233) = coll. 1364 τοῦ ἔτ. 1695 περιέχεται ἓνα ἀνέκδοτο «Νόμιμον ἐκλελεγμένον ἐκ διαφόρων βιβλίων καὶ ἀπὸ τὴν θεϊαν καὶ ἱερὰν γραφὴν, συντεθὲν παρὰ τοῦ λογιωτάτου κυρίου Ἰωάννου ἱερέως Τρουλινοῦ τοῦ Κρητός...» (Δ. Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, 59-60 ἀρ. 78), τὸ ὁποῖο ἀντλεῖ, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, εὐρύτατα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Bonafidius καὶ ἀπὸ τὴν Ἑξάβιβλο²⁹. Εἶναι σχεδὸν ἀπίστευτο ὅτι ὁ λόγιος συντάκτης τοῦ σημειώματος μὲ τὴν λατινικὴ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου, στὴν *feuille de garde* τοῦ χειρογράφου, κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, μέσα ἀπὸ τὶς πολυάριθμες πηγές του, τὶς ὁποῖες ταυτίζει, μόνον γιὰ τὸν Ἀρμενόπουλο – τὴν πανταχοῦ παροῦσα καὶ περισσότερο ἐκδεδομένη, καὶ τότε, πηγὴ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου – μόνον γι' αὐτὸν βρῖσκει νὰ γράφει ὅτι προφανῶς πρόκειται γιὰ κάποιον ἀνέκδοτον ὡς τότε συγγραφέα: «et ex Constantino Harmenopulo, scriptore, ut puto, adhuc inedito!» Ὅπως εἶδαμε, ὡς τὸ 1695, χρονολογία γραφῆς τοῦ κώδικος καὶ *terminus post quem* γιὰ τὴν σύνταξη τοῦ σημειώματος, ἡ Ἑξάβιβλος εἶχε γνωρίσει στὴν Δύση μόνον ἔνδεκα ἔντυπες ἐκδόσεις, σὲ τρεῖς γλώσσες...

Αὐτὰ τὰ ὀλίγα καὶ ἐν μέρει ἀνεκδοτολογικὰ γιὰ τὶς σχέσεις, καλές ἢ κακές, τῆς Ἑξάβιβλου μὲ τὴν τέχνη τοῦ Γουτεμβεργίου. Ἄν ἡ νομικὰ καὶ ἱστορικὰ πλουσιώτατη, ἂν καὶ χωρὶς σαφῆ φιλολογικὰ-κριτικὰ κριτήρια, ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου στὴν μνημειώδη ἔκδοση Reitz (1780) καί, ἀργότερα,

27. Πρβλ. Βέης, 395 σημ. 1. Βλ. σχετικὰ: Δ.Γ. Σερεμέτης, "Ὁ Χριστόδουλος Κλονάρης (1788-1849) καὶ ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς δικαιοσύνης", *Μνημόσυνον Περικλέους Βιζουκίδου*, Θεσσαλονίκη 1961 σσ. 305· Πιτσάκης, οπ' σημ. 78.

28. Κ. Γ. Πιτσάκης, "Énnepond Bonnefoi (1536-1574): 450 χρόνια", *Ἡ Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1987 σσ. (39-59) 44-45.

29. Τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει, ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἀντικείμενο ἀνακοινώσεώς μου στὸ 20ο Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Παρίσι 2001): "Bonafidius Cretensis? Une collection inédite de droit byzantin".

ή κριτική έκδοση Heimbach παραμέρισαν όριστικά τήν πρώτη έκδοση Suallemberg του 1540, είναι άναμφισβήτητο ότι ή άτελής εκείνη πρώτη έκδοση είναι πού δημιούργησε τήν μοναδική Ιστορία τής 'Εξαβίβλου, στην Δύση και στην 'Ανατολή: τó κείμενό της ύπῆρξε ή βάση και για τήν δεύτερη έκδοση, του Godefroy (1587), αλλά και για όλες τις δυτικοευρωπαϊκές μεταφράσεις, στην λατινική και τήν γερμανική γλώσσα, και κυρίως, όπως είδαμε, για τήν δημώδη νεοελληνική μετάφραση του Σπανού (1744), αυτήν πού κατ' έξοχήν διέπλασε τήν εκπληκτική μοίρα τής 'Εξαβίβλου στον έλληνικό και έλληνόφωνο κόσμο και στην όρθόδοξη 'Ανατολή. Αυτή έξ άλλου ή έκδοση άπετέλεσε τήν βάση του πλουσιώτατου νομικού και φιλολογικού σχολιασμού τής 'Εξαβίβλου από τους ούμανιστές νομικούς του 16ου αιώνα στην Δύση – όπως τó έπισημαίνει ό τίτλος τής ειδικής μελέτης τής Marie Theres Fögen³⁰.

Τό στοιχείο πού έχει μείνει άγνωστο στην έρευνα είναι ότι αυτή άκριβώς ή πρώτη έντυπη έκδοση τής 'Εξαβίβλου, τó 1540, θέλησαν οι εκδότες της να δημοσιευθῆ ως είδος "έπετειακής" εκδόσεως για να τιμηθῆ ή συμπλήρωση των πρώτων εκατό χρόνων από τήν έφεύρεση τής τυπογραφίας:

«Vale studiosae lector, ex Regio Cameracensi collegio, anno Millesimo quingentesimo quadragesimo, quo centesimus annus agitur, quod nobilis ars impressoria in Germania fuerit inventa».

Είναι οι καταληκτικές λέξεις από τήν προσφώνηση *Ad lectorem*. In Germania, φροντίζουν να προσδιορίσουν, με ένα πρώιμο γλωσσικό, άν όχι "έθνικό", πατριωτισμό αυτοί οι προφανέστατα γερμανόφωνοι Γάλλοι του Παρισιού, πού έχουν τήν αναφορά και τήν προστασία τους σε Γερμανούς κόμιστες και άρχιεπισκόπους. "Όσο για τó άσαφές πράγματι άκριβές γενέθλιο έτος τής «εϋγενοϋς τυπογραφικής τέχνης», τó προτεινόμενο 1440 φαίνεται μία καλή συμβατική χρονολογία, μεταξύ του 1438, όποτε έτέθη σε λειτουργία τó πρώτο πιεστήριο του Γουτεμβεργίου, και του 1441, όποτε έπινοήθηκε ή μελάνη πού επέτρεπε τήν εκτύπωση και από τις δύο πλευρές του τυπογραφικού φύλλου. 'Εξαιρετικά "νεωτερική" μάς φαίνεται, για τήν εποχή, αυτή ή, πολύ συγγενής με τις δικές μας σύγχρονες συνήθειες, "έπετειακή" αντίληψη, ή συνείδηση ότι επιβάλλεται ή μνημόνευση τής συμπληρω-

30. "Humanistische Adnotationen zur editio princeps der Hexabiblos" [άνωτέρω σημ. 2].

σεως τῆς ἑκατονταετίας τῆς τυπογραφικῆς τέχνης – καὶ ὁ "ἔορτασμός" τῆς, μὲ τὴν ἀφιέρωση, κατὰ κάποιον τρόπο, σ' αὐτὴν τὴν ἐπέτειο μιᾶς εἰδικῆς, "δύσκολης", ἐκδόσεως στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, - ὅσο κι ἂν ἔχουμε πλέον μάθει ὅτι μεταξὺ τῶν οὐμανιστῶν νομικῶν τοῦ 16ου αἰώνα, «Graeca leguntur».

Ἄλλὰ τί νὰ ὠδήγησε ἄραγε αὐτοὺς τοὺς Γάλλους ἐκδότες μὲ τὰ γερμανικὰ ὀνόματα νὰ ἐπιλέξουν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ δικαστῆ τῆς Θεσσαλονίκης – τελευταῖο, εἶναι ἀλήθεια, προϊόν τῆς λόγιας βυζαντινῆς νομικῆς γραμματείας, στὸ ὁποῖο θεωρήθηκε ὅτι ἀνακεφαλαιώνεται ἢ συνοψίζεται ἡ νομικὴ παράδοση καὶ σοφία αἰώνων τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας – ὥστε, μὲ τὴν ἀνάμνηση τῆς πρώτης ἑκατονταετίας τῆς nobilis artis impressoriae, νὰ ἐγκαινιάσουν, πρὶν περάσει ἓνας αἰώνας ἀπὸ τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως³¹, τὴν ἐκδοτικὴ ἱστορία τῆς *Ἑξαβίβλου* – καὶ μαζί τῆς, οὐσιαστικά, ὁλόκληρῆ τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στοὺς νεώτερους χρόνους;

31. «...quae tandem sub Constantino Palaeologo in Turcicae gentis libidinem decedit, a Mahumete secundo expugnata, sub Friderico tertio». Βεβαίως δὲν λείπουν οἱ (χονδρὲς ἐνίοτε) ἀνακρίβειες σὲ θέματα βυζαντινῆς ἱστορίας – ὅπως δὲν λείπει καὶ ἡ προσφυγὴ στὰ συνήθη στερεότυπα τῆς δυτικῆς ἱστοριογραφίας τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν κακοπιστία καὶ τὴν δολιότητα τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στὴν (Δυτικὴ) Χριστιανωσύνη: «[e.g. Manuel Comnenus]...qui totus ex flagitiis fraude, & fallaciis constabat. Nam Conradum Imperatorem, & Ludovicum Francorum Regem ad expeditionem Hierosolymitanam profiscentes variis insidiis fatigavit, & ab huius imperio ad exitium spectare coepit orientalis imperii maiestas...».